

ФАХРУДДИН РОЗИЙ ҚАРАШЛАРИДА ДИН ВА ФАЛСАФА МУНОСАБАТИ

Иноят Сапарович ЭШПУЛАТОВ

катта илмий ходим

Фалсафа фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори
Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик билим юрти
Чирчиқ, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада Фахриддин Розийнинг ақл ва ривоят, демак, дин ва фалсафа ўртасидаги уйғунликка мисол бўла оладиган ёндашуви кўриб чиқилади.

Таянч сўзлар: тафаккур тарихи, Ар Розий, дин, фалсафа, билим.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ РЕЛИГИИ И ФИЛОСОФИИ ВО ВЗГЛЯДАХ ФАХРУДДИНА РАЗИ

Иноят Сапарович ЭШПУЛАТОВ

старший научный сотрудник

Доктор философии (PhD) по философским наукам
Чирчикское высшее танковое командное училище
Чирчик, Узбекистан

Аннотация

В статье рассматривается подход Фахруddина Рази, который может служить примером гармонии между разумом и преданием, то есть между религией и философией.

Ключевые слова: история мышления, Ар-Рази, религия, философия, знание.

Тафаккур тарихининг асосий хусусиятларидан бири борлиқнинг барча соҳаларида тадқиқотлар олиб борилганлигидир. Бу тадқиқотлар натижасида турли ғоялар ва талқинлар пайдо бўлади. Эришилган натижалар чуқур тушунилмаганда, улар ўз йўналишидан узилиб, турли контекстларга ўтказилиши мумкин. Бу ҳолат билим ва тафаккурнинг ўзига хослигидан, шунингдек, ушбу фаолиятни амалга оширувчи шахснинг табиатидан келиб чиқиши мумкин. Кўриниб турибдики, масаланинг дин нуқтаи назаридан фарқи йўқ, инсоннинг маъно дунёсини ўрнатишда фалсафа каби самаралидир. Фалсафа ва дин хусусиятларига кўра бутун тарихий жараён давомида бир-бири билан турлича муносабатда бўлган.

Маълумки, дин ва фалсафа ўртасида тарихий даврларда кечган муносабат ва ҳулқ-атвор ҳодисалари ислом тафаккурида ҳам намоён бўлади.

Мавзу дин ва фалсафа ўртасидаги муносабат каби алоҳида сарлавҳалар остида, шунингдек, ақл ва нақл контекстида ёки матнларнинг талқини каби сарлавҳалар остида кўриб чиқилади. Диний тафаккурга этибор қаратган ҳолда фалсафа ёки рационал фикрга нисбатан баъзи эксклюзив талқин ва муносабатлар мавжуд бўлса-да, одатда ислом тафаккурида дин ва фалсафа, ақл ва нақл уйғунлигига асосланган фикр биринчи ўринга чиққани кўринади [1;161].

Розий тафаккури давр (XIII аср) муносабатини акс эттириш нуқтаи назаридан ҳам, кейинги давр тафаккурини шакллантириш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки, у ўзидан олдин яшаган Ғаззолий (ваф. 505/1111)нинг файласуфларга қаратилган танқидлари ва айниқса, уларни таҳқирлаши ислом тафаккурида фалсафани истисно қилган дин ва натижада ақлни истисно қилган ривоятда келтирилган энг муҳим мисоллардандир. Розийнинг ақл ва нақл ўртасидаги боғлиқлик ҳақидаги бутун фикр-мулоҳазаларини баён этиш мақола доирасидан ташқарида бўлганлиги сабабли, унинг бу борадаги фикрларини Бақара, 2/30, Иброҳим, 14/52; Марям, 19/30; Тоҳа, 20/13-14; Шуаро, 26/83 ва Муҳаммад, 47/19 оятлари доирасида кўриб чиқишга ҳаракат қиламиз. Масалага ойдинлик киритиш мақсадида файласуфларнинг дин-фалсафа, ақл-идрок ва керак бўлганда талқин ҳақидаги фикрларига ҳам тўхталамиз. Чунки Розийнинг дин ва фалсафа уйғунлиги ҳақидаги изоҳларида ана шу фалсафий мерос сезиларли таъсир кўрсатганлиги кўринади.

Фахриддин Розий ўз асарларида баъзан ақл ва ривоят ўртасидаги муносабатга бир хил, гоҳида турлича ифодалар билан мурожаат қилади. Жумладан, у ўзининг “Тафсир”ида ақл ва ривоят зиддиятли бўлиши мумкинлигини қабул қилиб, бу ҳолатда ақл афзал бўлиши кераклигини очиқ-ойдин баён қилади. Чунки ривоят саналадиган нарса сўздир. Сўзларнинг тил, грамматика ва талаффуз каби ноаниқ қоидалар билан алоқаси уларни тахминий ҳолга келтиради. Демак, сўзларга асосланган хулосалар аниқликни ифодаламайди, балки тахминийдир [3;148]. Аксинча, ақл маълум билимларни

беради. Демак, ақл ҳам ривоятнинг асосидир [3;425]. Яратганнинг борлиги, илми, қудрати ва пайғамбарни юбориши ақлий далил билан исботланмагунча, ривоят билан ҳам исбот бўлмайди. Демак, ақлни танқид қилиш ақлни ҳам, ривоятни ҳам бирга танқид қилишни талаб қилади [3;425].

Шу фикрдан келиб чиқиб, у аниқ мантиқий ҳукмларга мос келмайдиган матнларни далил сифатида қабул қилишга қарши бўлади. Агар аниқ мантиқий маълумотларда хатолик бор, деб даъво қилинса, бу ҳам Китоб ва Суннатга киритилганлигини қабул қилиш керак. Чунки бу икки манбани тушуниш ва қабул қилиш фақат ақл билан мумкин. Аниқ мантиқий маълумотлар қабул қилинганлиги сабабли, Китоб ва Суннатдаги иборалар мажозий эканлигини қабул қилиш керак. Шу маънода, рационал маълумотни метафора сифатида ишлатиб бўлмайди. Шунинг учун, агар мантиқий далиллар анъанавий далилларга зид бўлса, шарҳлаш учун мос бўлганлардан фойдаланиш керак [4;45].

У ноаниқ мисралар мавзусига мурожаат қилганда ҳам худди шундай фикрларни билдиради. Оятларни тафсир қилиш учун аввало, оятнинг очиқ-ойдин ёки аниқлигини аниқлаб олиш керак. Бунинг учун сўзларнинг турли хил қўлланилишини аниқлаштириш керак. Агар сўз икки хил маънога эга бўлса, бу маънолардан бирига нисбатан унинг эҳтимоллиги афзалроқ бўлади ва иккинчисига нисбатан эҳтимоллиги афзалроқ бўлади. Агар маъно афзал маънога қўшилса, лекин ёқтирмаганга эмас, “муҳкам”; Агар сўз афзал маънога эмас, балки маъқулланган маънога нисбат берилса, “муташабиҳ” бўлади [3;148]. Шунга кўра, ноаниқлик икки нарсадан бирининг иккинчисига ўхшашлиги бўлиб, онгни уни ажрата олмайдиган қилиб қўяди [3;145].

Розий мавзуни мужмал мисраларни аниқлаш ва уларни оқилона талқин қилиш билан чекламайди. Унга кўра, сўз афзал маънодан ман қилинган маънога ўтиши учун далил ҳам бўлиши керак. Бу алоҳида далил том маънода ёки мантиқий бўлиши мумкин. Ҳарфий далиллар аниқ емас, балки тахминийдир. Шунинг учун ҳам сўзма-сўз далиллар аниқликни ифода этмайди. Чунки сўзма-сўз исботлар тўлиқ тахминий бўлган бир қанча

қоидаларга асосланади. Уларнинг тахминий қоидаларга асосланиши сўз, грамматика ва грамматикани узатишга асосланганлигидандир. Бу нарсаларни ривоят қилганларнинг сони маълум бир даражасига етган бўлмагани маълум эмас. Демак, тахминга асосланган нарса ҳам тахминийдир. Бунинг натижаси шуки, том маънодаги далилларнинг ҳеч бири аниқ далил бўла олмайди [3;148]. Бу ва шунга ўхшаш ҳолатларда, узатишни ақлдан афзал кўриш мумкин эмас. Сабаб – трансфернинг асоси ва унинг далили аниқ бир баёнодир. Демак, “ақлни қоралаш” ҳам сабабни, ҳам трансферни қоралашни талаб қилади.

Розийнинг ақл ва нақл ўртасидаги алоқага оид топилмаларимиз, Тоҳа (20/5) бобидаги “истиво” мавзусига оид маълумотлари билан ҳам мустаҳкамланади. Розий истиво ва унга алоқадор масалаларнинг тафсирга муҳтожлигини аниқ таъкидлайди. Чунки, оятда қўлланган сўзни зоҳирий маъносида талқин қилишнинг иложи бўлмагани учун уни тўсиқ бўлган маъносида қўллаш, яъни изоҳлаш зарур. Сўзни афзал маъносидан олиш ва уни тўсиқ бўлган маъносида талқин қилиш, афзал маъно ақлан имконсиз эканлигига аниқ мантиқий далиллар мавжуд бўлгандагина мумкин бўлади [3;148]. У ноаниқ деб билган шу ва шунга ўхшаш масалаларда ақлни асос қилиб, нақлни ҳам талқин қилиш кераклигини айтади [3;424–426]. Ривоят ақлга зид бўлган ҳолларда уни тафсир қилиш керак, дейиш Розийга хос эмас, балки бошқа дин олимлари томонидан умумий қабул қилинган бир фикрдир [5].

Унинг ақл ва нақл масаласига ёндашувининг умумий доирасини белгилар экан, Розийнинг тафсир тушунчасини ҳам эслатиб ўтиш лозим. Ақл ва нақл муносабатларидаги муҳим тушунчалардан бири бўлган изоҳлаш тушунчаси изоҳлаш, тушунтириш маъносини билдиради [3;158]. Розийда тафсир турлича қўлланса-да, улар умумий маънода бир хил маънода эканлиги айтилади [6;286–298]. Розий эътиборни тортадиган муҳим масалалардан бири шуки, нақлга зид бўлган ҳолларда қўлланиладиган тафсир чегаралари яхши маълум бўлиши керак. Чунки бу эшик бепарво очилса,

ботинийларнинг талқинларига ҳам эшик очилади. Демак, Розийнинг фикрича, асосий мезон “Қуръондаги ҳар бир калимани ўзининг ҳақиқий маъносида тафсир қилишдир, фақат мантиқий ва аниқ далил бўлган масалалар бундан мустасно” [3;427].

Тафсирга бундай ёндашув Ибн Рушднинг ёндашувини эслатади. Ибн Рушд Ғаззолийнинг такфирни ўз ичига олган танқидларига тафсир ва ижмо нуқтаи назаридан мурожаат қилади ва юзага келган инқирозни ҳал қилишга уринади. Чунки диний тафаккур ва фалсафий тафаккур ўртасидаги инқироз талқин ҳақидаги чалкашликлардан келиб чиқади. Ибн Рушд одамлар ўртасидаги фикр хилма-хиллиги оятларни тушунишда чалкашликларни келтириб чиқаради, деган фикрда. Оятларнинг зоҳирий ва яширин, муҳкам ва муташабих каби масалалардаги ихтилоф сабаби уларнинг фикрлаш тарзидан келиб чиқади. Бироқ муташабих оятлар муҳкам маъноларига мувофиқ тафсир қилиниши лозим. Бу тафсир қилиш керак бўлган кишилар ҳам далил аҳлидир.

Ибн Рушднинг бундай муносабати унинг Кинди, Фаробий, Ибн Сино йўналишидан боришини кўрсатади. Ғарб ўрта аср мутафаккирлари уни “икки воқелик/қўш ҳақиқат” ғоясини ҳимоя қилишини даъво қилсалар-да, у диний ҳақиқатларни ақл билан тушунтирувчи файласуф [7;168–169]. Чунки фалсафа мавжудотларни тадқиқ қилиш ва бу мавжудотларнинг Аллоҳга қандай ишора қилишини очиб бериш фаолияти.

Ибн Рушд байтлардаги “ибрат ол”, “эътибор қил” ёки “қадр қил” сўзларини “маълумдан номаълумни чиқариш” деб тушунади. Шунга кўра, байтларда келтирилган масалалар фалсафани фарз ёки тавсия қилган фалсафа фаолияти билан умумийдир [8;94]. У тилга олган бу масалани фикр шакллари билан мустаҳкамлайди. Арасту томонидан тилга олинган далил турлари ичида энг мукаммал шакли бўлган бурҳон, Ибн Рушдга кўра, дин буюрган фикрдир. Чунки дин барча одамларга учта йўл билан мурожаат қилади. Биринчисидан файласуфлар, иккинчисидан дин олимлари, учинчисидан эса одамлар фойдаланади [8;116]. “Роббингнинг йўлига ҳикмат, насиҳат ва энг

яхши кураш билан даъват эт” (Исро, 17/25) ояти ҳам шу уч усулга ишора қилади. Ҳикмат исботга мос келади; яхши маслаҳат риторикага мос келади; кураш низога мос келади [8;118].

Маълумки, Ғаззолий файласуфларни уч масалада умумий ижмодан ташқарига чиққани учун такфирчи деб эълон қилган. Ибн Рушд Ғаззолийнинг умумий ижмодан ташқарига чиққани ҳақидаги танқидларини ижмо табиатига зид деб топди ва бу муносабатга кескин қарши чиқди. Ибн Рушд фикрича, умумий консенсуснинг ўрнатилиши ва шаклланиши учун тўртта шарт бўлиши керак:

1. Аср чегаралари ва чегаралари аниқ бўлиши.
2. Ўша асрда ҳозир бўлган олимларнинг шахслари ва рақамлари маълум бўлиши керак.
3. Ҳар бир алломанинг оғиздан— оғизга етказиладиган мазҳаби ва йўли.
4. Ўша асрда ҳозир бўлган уламолар “шариатда на ғаразли, на ғаразсиз масалага оид ҳар қайси маълумот ҳеч кимдан сир тутилмаслиги керак, шариат илмида қандай йўл тутса бўлади”, деган масалада ҳамфикр бўлганликлари биз томондан исботланган [8;100].

Кўриниб турибдики, Ғаззолий такфирига мавзу бўлган уч масалада зикр қилинган шартлар бажарилмагани учун умумий фикр бирлиги йўқ. Чунки турли ҳудудларда яшаётган алломаларни билиш, уларнинг бу борадаги фикрларини аниқлаш қийин. Бундан ташқари, унинг турли номлар турли талқин ва ғояларни илгари сургани маълум. Бундай масалаларда умумий ижмо бор, деб даъво қилиш ва файласуфларни бу вазиятдан келиб чиқиб, учта масалада ижмодан ташқарига чиққани учун уларни такфир деб эълон қилиш очиқ хатодир [8;151]. Шунинг учун ҳам Ибн Рушд Ғаззолийнинг “Файсалуът-тафриқа байнаъл-ислом ваъз-зандақа” асарида ижмодан ошиб кетганлиги сабабли қилинган такфирнинг аниқ эмас, балки эҳтимол эканлигини таъкидлайди [10;151–152].

Ибн Рушд бу фикрларни бир қадам олдинга олиб, Ғаззолийнинг далил аҳлининг мутахассис бўлмаган кишиларга қиладиган ёки қилиши лозим

бўлган талқинларни мисол ва таърифлар билан баён қилганини ҳам ҳикматга, ҳам динга қарши қилинган хато деб ҳисоблади. Демак, кўриш мумкинки, мақсад яхши бўлса-да, у зарарни кучайтиришдан бошқа мақсадга хизмат қилмайди [10;113]. Шу боисдан ҳам, тўғри талқинлар, қўпол талқинлар у ёқда турсин, оммага қаратилган асарларга киритилмаслиги керак. Чунки тўғри талқин бошқа барча мавжудотлар қочадиган ва бажаришдан кўрқадиган, аммо ўша одам ўз зиммасига оладиган омонатдир [10;121]. Дарҳақиқат, Ибн Рушд фалсафани диннинг дўсти ва биродари деб қабул қилгани учун улар ўртасида ихтилоф ва қарама-қаршилик бўлиши мумкин эмас, дейди [10;125]. Бундай келишмовчиликларнинг бўлиши жоҳилликдан келиб чиқади.

Ибн Рушд айтганидек, ижмо бўлиши учун турли минтақаларда яшаётган уламоларни билиш, уларнинг бу борадаги фикрларини аниқлаш зарур. Розий оғзаки далилнинг тасаввурга айланмаслиги масаласини кўтаради. У сўз грамматик қоидаларга асосланганлиги сабабли, бу фанлар ҳақидаги маълумотларни узатишга асосланади. Буларни ривоят қилганларнинг сони тавотур даражасига етганми ёки йўқми, маълум бўлмайди. Шунинг учун бу маълумотни узатиш тахминийдир [10;21]. Оғзаки далил қатъий далил бўлмагани учун, ақлга зид бўлган нақл оқилона талқин билан изоҳланиши муқаррар. Розий бу муносабатни фақат нақлга ақл зид бўлган ҳолларда эмас, балки мос келадиган ҳолларда ҳам қабул қилади. Бу муносабат унинг фалсафий масалаларни оятлардан далил келтириш орқали тушунтиришларида намоён бўлади. Бу ёндашув ақл ва нақл масаласида қарама-қарши томонларга айланган икки анъананинг Ғаззолий ва Ибн Рушд билан бирга Розий тизимида яна мослашганини кўрсатади. Розийда ақл ва нақл ўртасидаги уйғунликни Асъарий-Шофеъий анъанаси билан перипатетик фалсафа ўртасида ўрта йўл топишга уриниш сифатида ҳам ифодалашимиз мумкин [11;59–63].

Розий берган уйғунлик файласуфларга баҳо берилганда янада яққол намоён бўлади. Юнон файласуфлари исломий эътиқод нуқтаи назаридан

исломдан ташқарида эканликлари аниқ. Лекин у ислом файласуфларини бу тоифага киритмайди. Аниқроқ айтадиган бўлсак, у баъзи илоҳиёт олимлари каби ислом файласуфларини такфир деб эълон қилмайди [12;69]. Чунки у биринчи навбатда файласуфларнинг сўзларини тўғри тушуниш кераклигини айтади. Кейин, улар диний матнларни шарҳлайдими ёки инкор қиладими, аниқланиши керак. Бу белгилашдаги асосий мезон умматнинг ижмои билан яқунланган аниқ ҳукмлардир.

Диний матнларни тафсир қилувчиларнинг сўзлари қатъий ижмога зид бўлмаса ва улар қилган тафсир инкорни ифода этмаса, уларни такфир деб эълон қилиб бўлмайди. Шунга кўра, уларнинг коинотнинг ёши, Аллоҳ таолонинг айрим нарсаларни билиши, баданнинг қайта тирилишини инкор этиши каби масалалардаги талқинлари, тасбиҳни ўз ичига олган матнлардаги тафсирлардан фарқ қилмайди. Матнларни шарҳлаш шаклида рад этиш рад этишни англатмайди. Шунинг учун у файласуфларни матнларни инкор этувчи сифатида кўрмайди [13;275-277].

Хулоса қилиб айтганда, юқорида қайд этилган маълумотлар Розийнинг фалсафага қарши ишлаб чиқилган ғояларга қўшилмаслигини, балки фалсафий анъанага оид назария ва тушунчалардан диний фанларда фойдаланиш мумкинлигини кўрсатади. Унинг перипатетик фалсафадаги турли асарларида инсон ва руҳ тушунчаси ҳақида берган маълумотлари ҳам илоҳий каломнинг изоҳи сифатида намоён бўлади. Бу муносабат унинг фалсафага қарши ишлаб чиқилган ғояларга нафақат қўшилмаслигини, балки фалсафий анъанага оид назария ва тушунчалардан фойдаланиш мумкинлигини кўрсатади. Ғаззолий мантиқни диний илмлар учун усул сифатида қабул қилиши билан бир қаторда, Розийнинг фалсафий тушунча ва назариялардан диний фанларда фойдаланиши кейинги тафаккур асосларини белгилаб берди дейиш мумкин. Жараённинг давом этишида турли мактабларнинг бир-бири билан бирлашиши бунинг энг яхши далилидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. İsmail Taş, Ebu Süleyman es-Sicistanî ve Felsefesi, Konya 2006, s. 161.
2. Fahreddin er-Râzî, Tefsîr-i Kebîr, Trc: Suat Yıdırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C.Sadık Doğru, İstanbul 2013, c. I, s. 34; c. VI, s. 148.
3. Fahreddin er-Râzî, et-Tefsir, c. XV, s. 425.
4. Hayri Kaplan, Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlâk, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Ü.S.B.E, Ankara 2001, s. 45.
5. Şaban Haklı, Müteahhirin Döneminde Felsefe-Kelam İlişkisi: Fahreddin Er-Râzî Örneği, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Ü. S.B.E, 2002, s. XXI-XXVI.
6. Mustafa Öztürk, Tefsirde Fahreddin erRâzî, İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî içinde, ed. Ömer Türker-Osman Demir, İstanbul 2013, s. 286-298.
7. Mehmet Bayrakdar, İslam Düşüncesi Yazıları, s. 168-169.
8. İbn Rüşd, Faslı'l-makâl fî takriri mâ beyne's-şerî'a ve'l-hikmeti mine'l-ittisâl ev vücûbü'n-nazari'l-aklî ve hudûdi't-te'vil (ed-din ve'l-müctemi), thk. Muhammed Câbirî, Beyrut 2011, 5. Baskı, s. 94.
9. İbn Rüşd Gazzâlî'nin tekfirle itham ettiği konuları farklı eserlerinde savunduğunu söylemektedir. İbn Rüşd, el-Keşf an menâhici'l-edille fî akâidi'l-mille, thk. Muhammed Câbirî, Beyrut 2007, s. 151.
10. İbn Rüşd, Faslı'l-makâl, s. 101; İbn Rüşd, Keşf, s. 151-152.
11. Eşref Altaş, Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi, İstanbul, 2009, s. 59-63.
12. Orhan Ş. Koloğlu, Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi, Bursa 2010, s. 69.
13. Fahreddin er-Râzî, Nihâyetü'l-Ukûl fî dirâyetü'l usûl, c. IV, s. 275-277